

Iakttagelser från tornet i Normlösa kyrka

Gunnar Nordanskog

2015-10-22

I denna rapport redovisas resultaten av en invändig uppmätning av tornet i Normlösa kyrka. Uppmätningen gjordes efter fynd av tidigare ej dokumenterade medeltida kalkmålningar ovanför sakristians innertak. De iakttagelser som gjorts innebär vissa justeringar av byggnadshistorien och pekar på undersökningar som bör göras i samband med framtida utvändiga putsrenoveringar.

Innehåll

Administrativa uppgifter	1
Bakgrund	1
Normlösa kyrka.....	2
Notiser från arkivet	3
Tornets murverk.....	3
Kalkmålningarna	3
Iakttagelser	4
Murverket.....	4
Puts.....	7
Bjälklag	8
Färgskikten i våning 2	9
Tolkning	10
Vidare undersökningar	11
Referenser	11
Arkiv.....	11
Sektionsritningar	11

Administrativa uppgifter

Objekt: Normlösa kyrka, tornet

Fastighet: Normlösa 7:1

Socken: Normlösa

Kommun: Mjölby

Härad: Vifolka

Län: Östergötland

Stift: Linköping

Undersökningsdatum: 2015-03-26

Rapportdatum: 2015-04-15, reviderat 2015-09-15 och 2015-10-22

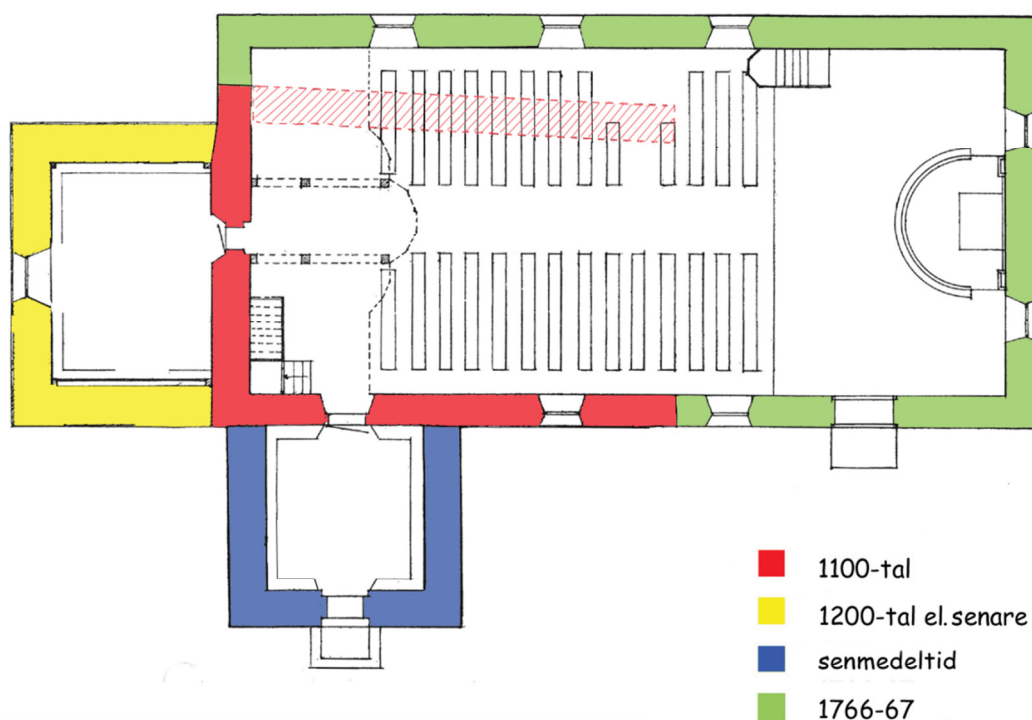
Medverkande och foto: Niclas Fredriksson, Gunnar Nordanskog

Bakgrund

I samband med framtagandet av en ny kyrkobeskrivning för Normlösa kyrka, uppmärksammade länsantikvarie Jan Eriksson att det finns ett stort "dödutrymme" mellan den nuvarande sakristian och den ovanliggande tornvåningen i Normlösa kyrka. På initiativ av församlingsherde Mikael Eriksson undersöktes detta utrymme, varvid påträffades bevarade putsytor med hittills odokumenterat medeltida måleri. Därefter genomförde stiftsantikvarierna Gunnar Nordanskog och Niclas Fredriksson en invändig uppmätning av tornet 2015-03-26, i ett försök att klargöra det byggnadshistoriska sammanhanget för detta måleri.

Normlösa kyrka

Normlösa kyrka består av ett långhus från 1766-67, ett vapenhus och ett torn som har tillkommit i flera etapper. Bevarade medeltida murverk finns i södra långhusväggen, de nedre delarna av tornet och sannolikt även vapenhuset. Den romanska kyrkans skråkantade sockel finns bevarad på långhusets södra sida samt i sakristian (långhusets västvägg, södra delen). Vid en restaurering på 1940-talet påträffades grundläggningen till det romanska långhusets nordmur under den nuvarande kyrkans golv. I samband med dessa arbeten återfanns även formtegel, vilket har lett till slutsatsen att kyrkan valvslogs under senmedeltiden (Cnattingius 1974).

Figur 1 Planritning, ur Lindqvist 2015

Den nedre delen av tornet förmodas ha tillkommit vid 1200-talets slut. Arkivalierna anger dock att tornet höjdes eller byggdes 1633 (Broocman 1760). På en arealavmätningsskarta från 1691 finns kyrkan utritad med ett lågt och kraftigt torn, med en smal spira (Löfgren Ek 2005). En klockstapel byggdes 1682, då två klockor hängdes i stapeln och endast lillklockan i tornet (Lindqvist 2015). Kyrkan försågs med läktare 1654, som dock "skars av över gången" år 1713, då den skymde västfönstret. Detta torde avse en västläktare som delvis var placerad framför den ca 5,3 m breda genombrytning som nu kan skönjas på östväggen i tornets bottenvåning (streckad linje på uppmätningssritningen). Det är okänt när denna genombrytning gjordes, men den nuvarande sakristian användes under lång tid som en del av kyrkorummet, vilket framgår av en grundritning från 1763.

År 1745 vitmenades kyrkan (Cnattingius 1974), och 1747 togs ett valv bort, vilket troligen avser tornets bottenvåning. Åren 1782-83 höjdes tornet igen och försågs med den nuvarande tornhuvu (Lindqvist 2015).

I sakristian finns senmedeltida kalkmålningar i form av omfattande figurmåleri. Även på långhusets södra och västra väggar finns kalkmålningar bevarade i någon omfattning (Nordanskog & Ringborg 2014).

Notiser från arkivet

Tornets murverk

Tornputsen renoverades 1991, varvid följande iakttagelser gjordes av Göran Tagesson:

”På tornets nordsida (anges ej höjd över mark) var ca 5 m² (...) frilaggt. Murverket består här av kalksten murade i jämna skift ca 0,1-0,15 m tj. och av 0,5-0,6 m långa stenar. Fogarna är 2-10 cm tjocka, med tämligen rikligt med skolsten. Hörnstenarna har huggspår av bredmejsel, övrig sten är till största delen endast råhuggen.

Tornets västfasad var frilaggt till ca 3-4 m², med samma kalkstensmaterial. I höjd med fönstrets övre del finns dock flera skift med fältsten.

Långhusets västgavel (norra delen) var frilaggt till ca 4 m² och består av ett murverk med omväxlande kalksten, fältsten och tegel.”

Vid västgavelns fönster noteras stötfog mellan torn och långhus, vilket strider mot Cnattingius angivande av förband mellan tornet och det medeltida långhusets nordmurar (Göran Tagesson 1991-08-15, iakttagelser i samband med fasadrenoveringsarbeten, ÖM topografiska arkivet).

Murverket i tornets nedre delar tycks således i stort sett vara av samma karaktär som det i långhusets västvägg, om än inte i förband med varandra. En utspärad oputsad del av tornets murverk finns att beskåda på utsidan av tornets nordmur, ca 2 meter från mark.

Kalkmålningarna

De medeltida kalkmålningarna i sakristian påträffades i samband med ommålning 1967. Efter provundersökning av konservator Bertil Bengtsson framkom att målningar fanns bevarade på alla fyra väggarna. Målningarna på nord- och sydväggarna framtoogs och konserverades, medan de på öst- och västväggarna, som var mer fragmenteriska, dokumenterades och överkalkades (brev från landsantikvarie Sven E Noreen till Riksantikvarieämbetet 1968-01-09, ÖM topografiska arkivet).

Fotografier från undersökningen visar på västväggen S:t Göran (?) och en stadsmur (?) samt schablonmålade blommönster. På södra väggens igenmurade dörröppning syns en draperimålning som idag är överkalkad. Inga notiser görs här om måleri ovanför sakristians tak.

Sakristians västvägg, till höger om fönstret. Nu överkalkat måleri, som av Bengt Cnattingius tolkades som eventuellt föreställande S:t Göran med en stadsmur i bakgrunden. Foto ÖLM 1967.

Iakttagelser

Murverket

Tornets södra, västra och norra murverk är tämligen homogent från och med våning 2 till och med våning 5, och består av obearbetad respektive tuktad gråsten samt kalksten. Murverksfogarna är brett utstrukna och täcker stora delar av gråstenen.

Detta murverk skiljer sig kraftigt från vad som idag syns på utsidan av tornets norra sida, i ett utsparat oputsat parti jämna kalkstensskift av den typ som beskrivs av Göran Tagessons 1991. Putsnedknackningen vid tiden för Tagessons iakttagelser tycks dock inte ha gått högre än tornets bottenvåning (sakristian). Någonstans torde det alltså finnas en tydlig gräns mellan de båda murpartierna, sannolikt ungefär i höjd med sakristians innertak. Vid framtida utvändiga putsarbeten på tornet är det av stor vikt att undersöka hur murverket ser ut vid denna höjd. Det är också viktigt att konstatera om tornets bottenvåning är i förband med långhuset (som Cnattingius hävdar) eller om det är stötfog mellan de båda som Tagesson noterar.

Tornets östra murverk på våning 2-4 utgörs av långhusgaveln, med ett jämnt kalkstensmurverk. På våning 3 är en genombrytning för ingången till tornet, murad med tegel. Omfattande lagningar syns på ömse sidor om ingången, och längst ut åt sidorna slutar kalkstensmurverket och ersätts av fältsten av samma typ som tornmurarna i övriga väderstreck. Tre stycken kalkstenar sticker ut från kalkstensmuren, två på södra delen och en på den norra. Dessa kan tolkas som förtagningar för ett tornbygge som planerades vid långhusets uppförande, men som inte blev av enligt de ursprungliga intentionerna.

Sakristians sydvägg, draperimålning över den igensatta ingången. Foto Sven E Noreen 1968

Våning 3, södra halvan av tornets östra mur, med sekundär genombrytning och med övergången från kalkstens- till fältstensmurverk. Notera de bägge utstickande förtagningstenarna i kalkstensmurverket.

På våning 4 är det östra murverket delvis oåtkomligt på grund av en bokhylla, men den del som är åtkomlig visar en mycket tydlig avsmalning av kalkstensmurverket, vilket måste tolkas som början av det gamla långhusets gavelröste. Kalkstensmurverket slutar ca en meter från golvet i våning 4, varefter fältstenen tar vid. Från långhusvinden ser man dock tydligt hela gavelröset från det gamla långhuset.

Våning 4, östra väggen, där kalkstensmurverket smalnar av till ett gavelröste. Övre delen av röset har skrotats av och resten av tornets östra mur rider på långhusväggen.

Det gamla långhusets gavelröste, sett från nuvarande långhusvinden.

Mellan våning 5 och 6 syns ett tydligt skifte, där murverket är inkragat ca 5 cm på insidan. Tornmuren i våning 6 är alltså något tunnare än i våning 5. Murverket som sådant ändrar inte karaktär, utan det består fortfarande av marksten av olika storlek och brett utstrukna fogar. Men detta kan ändå indikera en ny byggnadsfas. Tornens fönstergluggar på våning 3, 4 och 5 är utförda av finhuggen kalksten, och fönsterbågens runda form är dekorerad med bredmejselbehugning i två rader, längs in- och utsida. Dessa torde alla vara av medeltida ursprung, även om fönstret på våning 4 är slarvigt ihopsatt och kan ha flyttats. En rimlig slutsats av fönstren och murverkets inkragning är att det medeltida tornet sträckte sig upp till och med våning 5, och att våning 6 utgör den tornbyggnad som omnämns 1633.

Mellan våning 6 och 7 är ytterligare ett skifte i byggnadsfaserna, där våning 7 är uppförd av tegel år 1784.

Dragjärnet på våning 2 torde höra till de förstärkningar av tornet som gjordes 1908, då även stora mängder cement har hällts ned i murverkets sprickor.

Dragbjälkarna på våning 4 och 6, med kraftiga järnstänger som fortsätter ut genom väggen, skulle kunna vara förstärkningar gjorda på 1700-talet.

Dragbjälke på våning 4, sannolikt från 1700-talet

Puts

Våning 2 har i väster och öster putspartier med svagt spetsbågig form som alldeles tydligt har följt undersidan av en valvbåge. Även i norr och söder finns putsrester, om än betydligt mindre bevarade, som antyder en valvform. Detta torde innebära att tornets bottenvåning har haft ett kryssvalv innan det nuvarande innertaket byggdes.

Våning 3, 4, 5 och 6 har alla spår av en svagt rosatonad puts som ligger ovanpå fogstrykningarna. Denna puts torde ha tillkommit tidigast under 1600-talet, då tornet först då var byggt upp till våning 6. Analyser av puts och fogbruk från de olika våningarna skulle kunna bidra till att särskilja de olika byggnadsfaserna.

Våning 2, vy mot norr. De västra och östra väggarna med sina valvformade putspartier. På bortre (norra) väggen syns också puts, betydligt mer skadad.

Bjälklag

Våning 1: Bjälklaget som bär upp sakristians innertak är troligen tillkommet 1747, efter att valvet revs. Det bärs upp av stående bjälkar utan någon fast förankring i murarna. Virket är fint bearbetat och anpassat till murverkets linjer. Vid senare omputsningar av sakristian har putsen dragits ut mot virket. Takbräderna är anmärkningsvärd korta och breda, och kan eventuellt vara återanvända från ett trävalv

Våning 2-5: takbjälkarna i dessa våningar består av skrätt virke som kan vara medeltida. Bjälkarna i våning 2 har spikhål på undersidan. Då de inte tycks vara återanvända, torde detta innebära att det har funnits en underbrädning här, antingen som innertak innan valvet slogs, eller för att isolera och skydda från inträngande vatten från fönstret i våning 3.

Våning 1, nuvarande sakristian. Till vänster detalj av sydöstra hörnet, nedan översiktsbild med takbrädningen.

På den södra väggen syns del av 1500-talsmaleriet, två män som drar glänja och en kvinna som spelar kägelspel (?). Detta måleri är av en helt annan karaktär än det som syns på våning 2.

Färgskikten i våning 2

Minst fyra tydligt urskiljbara färgskikt finns på putsen. Tydligast är detta vid det målade ansiktet på västra sidan.

- 1) Rött/orange, heltäckande. Oklart vad detta är för något, men kan antyda att rummet målades redan från början.
- 2) Vitkalkning med grått figurmåleri och röd dekor. Stilen på figuren har inga direkta likheter med de senmedeltida figurer som syns i sakristian idag, men skulle kunna vara äldre och höra samman med den målning av S:t Göran som togs fram på sakristians västvägg 1967.
- 3) Blågrå med mörkare gråa linjer. Detta färgskikt skulle kunna vara 1500-tal, samtidigt med motiven i sakristian.
- 4) Överkalkning med en mörkt grå rand längs kanten av putsen, vilket bör kunna vara från interiörens vitmening 1745, endast två år före valvets nedtagande.

Till vänster och nedan: detalj av målningen på västra väggen, våning 2. De olika färgskiktens stratigrafi framträder relativt tydligt.

Tolkning

Ovanstående iakttagelser kan innebära följande byggnadsfaser för tornet:

- 1) 1100-tal: Långhuset byggs. I höjd med tornets nuvarande våning 3 görs förtagningar i muren vilket visar att ett torn smalare än långhuset var planerat från början, men aldrig kom att utföras. Långhusets skråkantade sockel är bevarad även på västsidan i nuvarande sakristian. Sockeln slutar ca 1,5 m från södra väggen, på ungefär samma avstånd som förtagningarna i våning 3.
- 2) 1200-tal (?): envåningsbyggnad med okänd takform, nuvarande våning 1. Byggnaden ansluter med stötfog till långhusets västvägg.
- 3) 1200-1400-tal (?):
  - a) Påbyggnad av tornets våning 2 till 5. Sannolikt har då också den nuvarande tegelomfattade öppningen in till tornet på våning 3 tillkommit, liksom denna vånings golvbjälklag. Långhusets gavelröste har skrotats av med ca en meter och tornets östra mur rider på långhusgaveln. Dateringen av denna tillbyggnad är svår att avgöra utan dendrokronologi. Trots uppgifterna från Broocman och Cnattingius anser vi att denna påbyggnad måste vara medeltida, främst på grund av kalkmålningarna (fas 3d). En medeltida datering ges också av att bjälklagen är lagda med skradda kvartsstockar av medeltida karaktär och fönstergluggarnas utformning. Murverkstypen med marksten och breda fogar ser vi i flera kyrkor redan under 1200-talet, och dessutom borde långhusets västgavel se mer väderbiten ut om den stått exponerad ända från långhusets byggande fram till 1633.
  - b) Valvslagning, om det inte funnits ett ursprungligt valv. Inga märken finns i murverket som antyder att byggnaden skulle ha byggts med ett ursprungligt valv av sten. Det är dock möjligt att det har funnits ett trävalv, vars brädning skulle kunna vara det återanvända bräddtaket i nuvarande sakristian.
  - c) Invändig putsning, med den puts som nu är synlig på våning 2 och som har anslutit till undersidan av ett valv, sannolikt ett kryssvalv. Eftersom ingen puts syns på kalkstensmurverket på långhusets västvägg, torde kyrkan utvändigt ha varit oputsad vid denna tid.
  - d) Kalkmålning, i flera lager. Det underst liggande skiktet av heltäckande färg skulle eventuellt kunna vara romanskt eller från 1300-talet, men det kräver närmare undersökningar för att avgöra.
- 4) 1400-tal kalkmålningar: Lyckans hjul i långhuset, S:t Göran på västväggen i tornets våning 1 (nu överputsad) och ett kungahuvud på västväggen våning 2.
- 5) 1500-tal kalkmålningar: i våning 1 syns slaget vid Stiklastad (?) på norra väggen och lekande människor på södra väggen. På våning 2 finns ett överlagrande kalkskikt, dock inget synligt figurativt måleri på denna våning.
- 6) 1633 påbyggnad med våning 6 och en ny spira.
- 7) 1654 läktare byggs i långhuset.
- 8) 1713 västläktaren skärs av, då den skymmer västfönstret. Tornets bottenvåning användes som del av kyrkorummet. Senast vid denna tid har en genombrytning gjorts mellan långhuset och tornets våning 1, nu synlig i putsen på sakristians östvägg.
- 9) 1745 kyrkan vitmenas invändigt, kalkmålningarna täcks över.
- 10) 1747 rivning av valvet i tornets bottenvåning.

- 11) 1766-67 större delen av medeltidskyrkan rivs och ersätts av det nuvarande långhuset.
- 12) 1783-84 Påbyggnad våning 6 med tegelmurverk och tornhuv.
- 13) 1926 (?): Nuvarande sakristian inrättas i tornets våning 1.
- 14) 1942-43: arkeologiska undersökningar i kyrkorummet. Det gamla taket i sakristian togs fram.
- 15) 1967-68: framtagning av kalkmålningar i sakristian.

Vidare undersökningar

För att ytterligare utröna tornets byggnadshistoria, bör följande undersökningar göras vid tillfälle, förslagsvis i samband med andra arbeten i kyrkan:

- Provtagning av invändig puts från våning 2-6 samt utvändig puts på långhusväggen ovanför vapenhuset
- Närmare undersökning av färgskikten i målningarna på våning 2
- Dendrokronologisk undersökning av bjälklaget våning 2 och 3
- Utvändig murverksdokumentation mellan våning 2 och 3

Referenser

- Broocman, C F 1760: *Beskrifning öfwer de i Öster-Götland befintelige...* Norrköping.
- Cnattingius, Bengt 1974: *Normlösa kyrka*. Linköpings stifts kyrkoberskrivningskommitté
- Lindqvist, Gunnar 2015: *Normlösa kyrka*. Kyrkoberskrivning, manus.
- Löfgren Ek, Anita 2005: *Normlösa kyrka*. Kulturhistorisk karaktärisering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift.
- Nordanskog, Gunnar & Ringborg, Eva 2014: *Normlösa. Besiktning av kalkmåleri 2014-07-10*. Rapport Linköpings stift.

Arkiv

- Östergötlands museum, topografiska arkivet: Normlösa, kyrkan. Fältanteckningar av Göran Tagesson 1991.
- Östergötlands museum, enskilt arkiv nr 316 (planritning finns även i kopia i topografiska arkivet)

Sektionsritningar

Se följande sidor. Ritningarna gjorda i skala 1:50 men förminskade här.

NORMLÖSA K:Ä Torn mot Ö

UPPNÄTNING 2015-03-26

BN/N:FF

1:50

T = TEGEL

S = STEN (KÄLTSTEN/GRÄNSTEN)

[Symbol] = TRÄ/TIMMER

[Symbol] = KALKSTEN

[Symbol] = FÖRTÄGNING/UTSICKANDE KALKSTEN

⑥ = VÄNINGSNUMMER

[Symbol] = BEUKLAGNING

? = OKÄNT MATERIAL

Tegel, byggd 1784

Timmer m. dragjärn

Påbyggad grå kalk-
vånigen - 1633?

Grå långhusetets nock:
• 12,41 m över nuv. golv
• 4,35 m från norra torn-
murens yttre tv

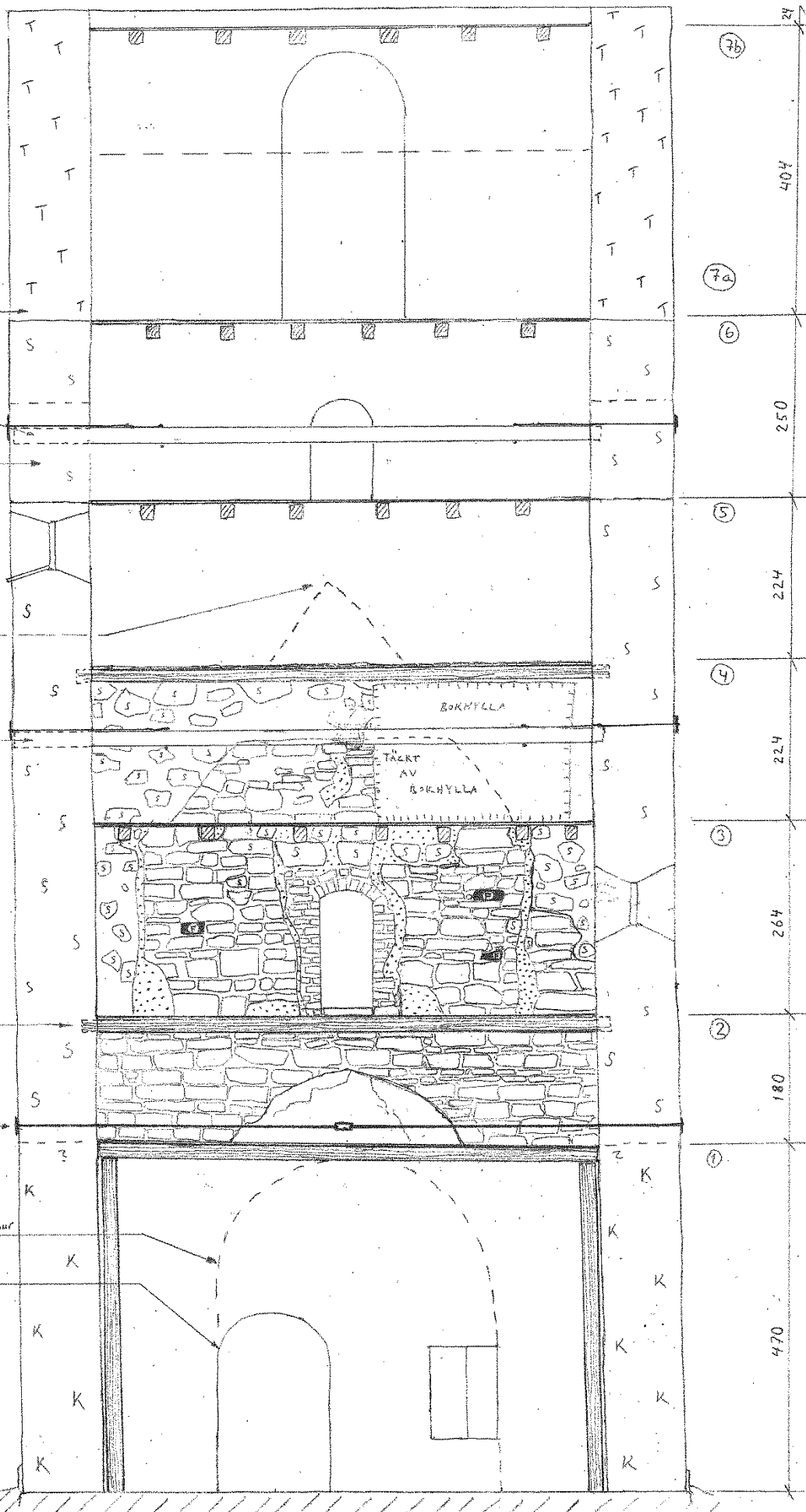
Timmer m. dragjärn

Nuv. sakristians
urspr. tak

Dragjärn 1908

Äldre öppning i ö. mur

nuv. öppning i ö. mur

Notera att skalan i utskriften är mindre än 1:50

NORMLÖSA K&A 1:50

TORN MOT Ö
UPPMÄTNING 2015-03-26

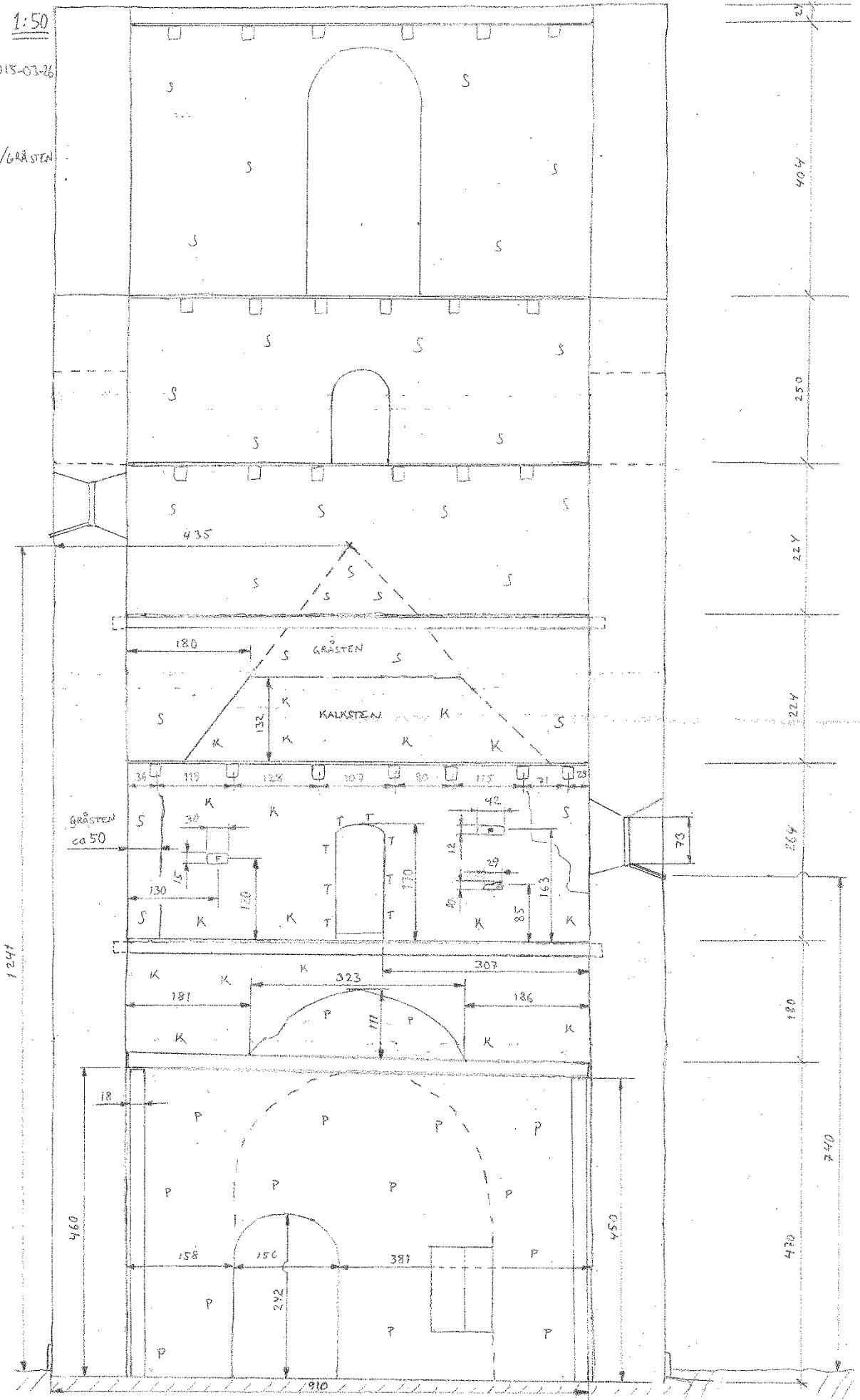
GN/NIFP

K = KALKSTEN

S = FÄLTSTEN/GÅRSTEN

T = TEGEL

P = PUTS

Notera att skalan i utskriften är mindre än 1:50